

JAKUB PIGOŃ

CONCORDIA ORDINUM?
PLINIUSZ MŁODSZY O WARSTWACH SPOŁECZNYCH
W RZYMIE NA PRZEŁOMIE PIERWSZEGO
I DRUGIEGO STULECIA PO CHR.*

Abstrakt. W niniejszym artykule omówiono niektóre listy Pliniusza Młodsze, zwłaszcza z księgi VII, aby pokazać, w jaki sposób przedstawiał warstwy społeczne ówczesnego Rzymu. Pliniusz, jak można było się spodziewać, skupia się na rzymskiej elicie, zarówno senatorach, jak i ekwitach, ale od czasu do czasu wspomina również o wyzwoleniach, niewolnikach i mieszkańcach prowincji. Z reguły ludzie pojawiający się w jego listach (zarówno adresaci tych listów, jak i osoby, o których mówi) podzielają jego światopogląd i wartości, w szczególności jego upodobanie do zajęć literackich (*studia, otium*), ale zarazem przekonanie o konieczności wypełniania powinności społecznych (*officia*). Kilka listów wspomina jednak o osobach, których społeczne i moralne standardy są sprzeczne z tymi, które reprezentuje Pliniusz i jego przyjaciele (Pallas w VII 29, poplecznicy Domicjana w VII 19, 27 i 33); w odniesieniu do nich nie może być mowy o żadnej *concordia ordinum*.

Słowa kluczowe: Pliniusz Młodszy, epistolografia, senatorowie, ekwici, Cesarstwo Rzymskie

CONCORDIA ORDINUM? PLINY THE YOUNGER ON THE SOCIAL STRATA IN ROME
AT THE END OF THE FIRST AND THE BEGINNING OF THE SECOND CENTURY AD

Abstract. The present paper discusses some letters by Pliny the Younger, especially from Book VII, in order to establish his presentation of the social strata of contemporary Rome. Pliny's focus

Dr hab. JAKUB PIGOŃ, prof. UWr – Uniwersytet Wrocławski, Wydział Neofilologii, Instytut Studiów Klasycznych, Śródziemnomorskich i Orientalnych UWr; adres do korespondencji: ul. Komuny Paryskiej 21, 50-451 Wrocław; e-mail: jakub.pigon@uwr.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9272-7490>

* Wcześniejsza wersja tego artykułu została zaprezentowana na konferencji „Historia społeczno-gospodarcza Imperium Romanum” zorganizowanej w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego dla uczczenia siedemdziesięciolecia urodzin prof. Andrzeja Łosia. Dziękuję uczestnikom konferencji, w szczególności Jubilatowi, za cenne uwagi przedstawione w dyskusji.

Artykuły w czasopiśmie dostępne są na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

is, predictably, on the Roman elite, both senators and equestrians, but occasionally he mentions also freedmen, slaves and provincials. As a rule, the people appearing in his letters (both his addressees and those about whom he speaks) share his worldview and values, in particular his predilection for literary pursuits (*studia, otium*), but also, at the same time, a strong emphasis on fulfilling one's social duties (*officia*). A few letters, however, mention people whose social and moral values are incompatible with those of Pliny and his friends (Pallas in VII 29, Domitian's henchmen in VII 19, 27 and 33); in their case, no *concordia ordinum* is conceivable.

Keywords: Pliny the Younger, epistolography, senators, equestrians, Roman Empire

Tytułowa *concordia ordinum* to oczywiście nawiązanie do programu politycznego Cycerona i propagowanego przezeń wyobrażenia o zgodnym współdziałaniu wszystkich „dobrych obywateli” – senatorów, ekwitów i plebsu – na rzecz utrzymania ustrojowego *status quo* i powstrzymania działań wicherzycieli pokroju Katyliny czy Kłodiusza. Fraza ta kilkakrotnie pojawia się w pismach Arpinaty¹ – i to właśnie nią posłużył się Hermann Strasburger w swojej frankfurckiej dysertacji sprzed niemal stulecia pt. *Concordia ordinum. Eine Untersuchung zur Politik Ciceros* – klasycznym studium o meandrach politycznych zaangażowań rzymskiego mówcy i filozofa².

Nie trzeba dodawać, że Cyceronowa *concordia ordinum* to był raczej wyobrażony niż rzeczywisty. Nie trzeba też dodawać, że u schyłku republiki podziały polityczne przebiegały może przede wszystkim nie między stanami, ale w poprzek nich. Bardzo ważną rolę odgrywały tu klientele poszczególnych rodów arystokratycznych, które zasadniczo utożsamiały się z programem politycznym swoich patronów.

Wszystko to uległo całkowitej zmianie po dojściu do władzy Augusta i ustanowieniu pryncypatu; pozostając na poziomie politycznych haseł, można powiedzieć, że Cyceronową *concordia ordinum* zastąpił *consensus universorum*, który – wedle słynnego sformułowania, którym posłużył się cesarz

¹ Cic. *Cat.* 2, 19: „magnos animos esse in bonis viris, magnam concordiam ordinum, maximam multitudinem, magnas praeterea militum copias” (Cyceon wymienia źródła nadziei na to, że Rzymianie uporają się z niebezpieczeństwem wywołanym przez działania Katyliny); *Att.* I 17, 9: „multaque a me de ordinum dignitate et concordia dicta sunt Kal. Dec. et postridie” (list z grudnia 61 r.); *Fam.* XII 15, 3: „hanc concordiam et conspiracy omnium ordinum ad defendendam libertatem” (list z czerwca 43 r.). Zob. też *Cluent.* 152; *Cat.* 4, 15; *Att.* I 14, 4; I 18, 3 (o wydarzeniach 61 r.: „sic ille annus duo firmamenta rei publicae per me unum constituta evertit; nam et senatus auctoritatem abiecit et ordinum concordiam disiunxit”).

² Hermann Strasburger, *Concordia ordinum. Eine Untersuchung zur Politik Ciceros*, Diss. Frankfurt am Main (Leipzig: Universitätsverlag Robert Noske, 1931). Cf. Philippe Akar, *Concordia. Un idéal de la classe dirigeante romaine à la fin de la République* (Paris: Éditions de la Sorbonne, 2013), 239-278; tam nowsza literatura.

w swoich *Res gestae* – zapewniał legitymizację władzy cesarskiej³. Nie oznacza to jednak, że samo pojęcie *concordia* straciło rację bytu w warunkach nowego ustroju. Nie straciło, lecz nabrało nowych konotacji, takich jak *concordia Augusta* (co wskazywało na zgodę panującą w obrębie rodziny cesarskiej) czy *concordia exercituum* (co z kolei wskazywało na zgodną lojalność wszystkich wojsk rzymskich wobec władcy – zwłaszcza w okresie politycznego kryzysu, jak to unaoczniają legendy monetarne Witeliusza, Wespazjana czy Nerwy)⁴.

Te polityczne konotacje terminu *concordia* – obojętne, czy chodzi o zgodę stanów, czy o lojalną postawę żołnierzy – nie będą nas jednak interesować. Sięgnijmy bowiem do listów Pliniusza Młodszego, w których polityczny wymiar rzymskiego życia schodzi na plan odległy, a jeśli się ujawnia, to głównie w odniesieniu do przeszłości, zwłaszcza do czasów Domicjana. Pliniusz zdaje sobie dobrze sprawę z tego, że – w odróżnieniu od Cicerona, do którego chętnie się odwołuje i którego w jakimś stopniu chce naśladować⁵ – nie ma szans na podjęcie działalności *strictie* politycznej, na zapisanie się w pamięci potomnych dzięki czynom, których mógłby na tym polu dokonać. W liście do przyjaciela, który też takich ambicji mieć nie mógł, podkreślał, że dane im

³ RGDA 34, 1: „In consulatu sexto et septimo, postquam bella civilia exstinxeram, per consensum universorum potitus rerum omnium, rem publicam ex mea potestate in senatus populique Romani arbitrium transtuli”. Zob. np. Wolfgang Seyfarth, „Potitus rerum omnium. Ein Beitrag zur Deutung der RGDA, Kapitel 34”, *Philologus* 105 (1957): 305-323; William Turpin, „Res Gestae 34.1 and the Settlement of 27 B.C.”, *Classical Quarterly* 44, nr 2 (1994): 427-437. Na temat *consensus universorum* zob. Hans Ulrich Instinsky, „Consensus universorum”, *Hermes* 75, nr 3 (1940): 265-278.

⁴ Zob. John Alexander Lobur, *Consensus, Concordia, and the Formation of Roman Imperial Ideology* (New York: Routledge, 2008) (*consensus* i *concordia* w ideologii wczesnego pryncypatu); Carlos F. Noreña, *Imperial Ideals in the Roman West: Representation, Circulation, Power* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 132-135 (różne aspekty pojęcia); Caitlin Gillespie, „Livia and Concordia in Tacitus’ *Annals*”, *Latomus* 78, nr 3 (2019): 621-652 (rodzina cesarska); John D. Grainger, *Nerva and the Roman Succession Crisis of AD 96-99* (London: Routledge, 2003), 35, 47 (żołnierze).

⁵ Często przytaczana jest w tym kontekście wypowiedź „est [...] mihi cum Cicerone aemulatio, nec sum contentus eloquentia saeculi nostri” (Plin. *Epist.* I 5, 12; cf. IV 8, 4-5), ale to, w jakim sensie i w jakiej mierze Pliniusz istotnie naśladował Cicerona czy wręcz z nim rywalizował, jest sprawą niejednoznaczną. Zob. Andrew M. Riggsby, „Pliny on Cicero and Oratory: Self-Fashioning in the Public Eye”, *American Journal of Philology* 116, nr 1 (1995): 123-135; Ilaria Marchesi, *The Art of Pliny’s Letters: A Poetics of Allusion in the Private Correspondence* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 207-240; Roy K. Gibson i Ruth Morello, *Reading the Letters of Pliny the Younger: An Introduction* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 83-99. W dalszej części artykułu Listy Pliniusza będę przywoływać w sposób skrócony, podając tylko numerację bez wskazania autora i dzieła. Tekst łaciński przytaczam za wydaniem C. Plini Caecili Secundi: *Epistularum Libri Decem*, ed. R.A.B. Mynors (Oxonii: Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, 1963).

krótkie życie powinni przedłużać nie tyle czynami – bo nie są one w ich gestii – co aktywnością intelektualną; tylko w ten sposób pozostawią po sobie coś, co będzie świadczyło o tym, że żyli: „hoc, quidquid est temporis futilis et caduci, si non datur factis (nam horum materia in aliena manu), certe studiis proferamus” (III 7, 14). To nawiasowe wtrącenie mówi wszystko – rzeczywista sprawczość znajduje się w rękach cesarza; takim ludziom jak Pliniusz pozostają, w miejsce niedostępnych *facta*, jedynie (lub aż) *studia*⁶.

Zajmiemy się tutaj nie tyle użyciem przez Pliniusza terminu *concordia* (posługuje się nim kilkakrotnie, przede wszystkim w odniesieniu do sfery prywatnej, na przykład do zgodnego pożycia małżeńskiego)⁷, ile tym, jak przedstawia ustrukturyzowanie rzymskiego społeczeństwa, co ma do powiedzenia na temat poszczególnych warstw społecznych i zachodzących między nimi relacji. Pliniusz Młodszy, jak wiemy, należał do *ordo senatorius* i w 100 r. sprawował konsulat, ale pochodził z rodziny ekwickiej i również jego wuj, Pliniusz Starszy, który go adoptował, był ekwitą. Wśród korespondentów Pliniusza Młodszego byli zarówno senatorowie, jak i ekwici. Mamy też wzmianki o osobach pochodzących z innych grup społecznych, zwłaszcza o niewolnikach i wyzwolencach, a także – w X ks. *Listów*, czyli w osobnym zbiorze zawierającym jego korespondencję z Trajanem z czasów namiestnictwa Bitynii – o mieszkańcach prowincji⁸. Choć będę się okazjonalnie odwoływać do listów z innych ksiąg, to jako główny materiał źródłowy wybieram ks. VII, obejmującą 33 listy, które można w przybliżeniu datować na 107 r.⁹ Analizując te teksty, musimy pamiętać o dwóch sprawach: po pierwsze, w odróżnieniu

⁶ Inaczej widzi to Sven Page, który broni tezy, że dla Pliniusza aktywność polityczna była najważniejsza: „Die Politik kam immer noch vor der Literatur. Letztere war Mittel zum Zweck für die Erstgenannte...” („Literarische Kommunikation und politische Existenz – Plinius der Jüngere und die römische Aristokratie”, *Potestas. Revista del Grupo Europeo de Investigación Histórica* 2 (2009): 55). Z pewnością była ważna, ale Pliniusz zdawał sobie sprawę z tego, że możliwości działania jego i jego współczesnych są niepomiaralnie mniejsze niż dawniej; zob. IX 2, 3: „nos quam angustis terminis claudamur” (w kontraście do Cicerona: „illi [...] qua varietas rerum qua magnitudo largissime suppetebat”).

⁷ Zgodne pożycie małżeńskie: III 16, 10; IV 19, 5. Pozostałe atestacje: V 1, 9; VII 20, 3; VII 33, 4; VIII 14, 14; *Paneg.* 4, 6; 90, 4; 91, 6; 94, 2. Przykłady z *Panegyryku*, zwłaszcza ostatni, odnoszą się do sfery publicznej, ale nie dotyczą tego, co Ciceron określał jako *concordia ordinum*.

⁸ Zwykle przyjmuje się, że o ile ks. I-IX zostały ułożone i opublikowane przez samego Pliniusza, ks. X została wydana pośmiertnie. Dlatego należy ją wyraźnie oddzielać od głównego zbioru – co nie znaczy, że brak jest elementów łączących tę księgę z pozostałymi. Warto również pamiętać, że tylko w X ks. oprócz listów Pliniusza mamy też odpowiedzi jego korespondenta (czyli Trajana).

⁹ Kwestię datowania omawia Adrian N. Sherwin-White, *The Letters of Pliny. A Historical and Social Commentary* (Oxford: Clarendon Press, 1966), 37-38. Cały zbiór (ks. I-IX) obejmuje 247 listów; najwcześniejsze można datować na koniec 96 r., najpóźniejsze na 108 r. (lub 111/112 r.,

na przykład od korespondencji Cyserona z Attykiem, mamy tu do czynienia z listami opublikowanymi przez samego autora i z pewnością przed publikacją przejrzanymi i przeredagowanymi – a zatem listami zasadniczo rzecz biorąc literackimi¹⁰. Po drugie, Pliniusz, bez względu na to, o czym pisze – czy jest to nekrolog zmarłego przyjaciela, czy list rekomendacyjny, czy też sprawozdanie z procesu sądowego – zawsze w subtelny, daleki od nachalności sposób wprowadza własną osobę, podkreślając szlachetność swojego charakteru i stawiając się – oczywiście nie wprost – jako wzór do naśladowania. Są więc te listy ciekawym dokumentem autoprezentacji rzymskiego arystokraty w ostatnich dziesięcioleciach wczesnego pryncypatu¹¹.

Kwestia identyfikacji niektórych adresatów listów Pliniusza z VII ks. jest dyskusyjna¹², często bowiem nasz autor, podając ich imiona, ogranicza się do *cognomen*, ale prawdopodobnie adresatów tych było 24¹³, przy czym dwa listy były skierowane do kobiet (Kalpurnii, żony Pliniusza, oraz Korellii, siostry jego nieżyjącego już mentora i przyjaciela Korelliusza Rufusa), zapewne szesnaście do senatorów i zapewne pięć do ekwitów; statusu społecznego jednego adresata nie da się bliżej określić. Wśród odbiorców mamy Tacyta (VII 20 i 33)¹⁴, bardzo wpływowego za czasów Trajana polityka, potrójnego konsula Licyniusza Surę (VII 27)¹⁵, konsula z 102 r. Fabiusza Justusa, któremu Tacyt

jeśli uwzględnić ks. X). Tak więc cała twórczość epistolograficzna Pliniusza przypada na okres po śmierci Domicjana – panowanie Nerwy (96-98) i początek panowania Trajana (98-117).

¹⁰ Wilhelm Kroll pisał przed laty, że w wypadku zbioru korespondencji Pliniusza nie mamy już do czynienia z rzeczywistymi listami, tylko z „ćwiczeniami stylistycznymi w dziedzinie prozy artystycznej” (*Studien zum Verständnis der römischen Literatur* (Stuttgart: J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1924), 238). Pogląd to zbyt radykalny; element epistolograficzny w dalszym ciągu odgrywa u Pliniusza ważną rolę, a jego listy można traktować jako znakomitą ilustrację sieci powiązań społecznych w obrębie elity społeczno-kulturalnej Rzymu przełomu I i II wieku po Chr. (o czym będzie jeszcze mowa).

¹¹ Zob. np. Jan Radicke, „Die Selbstdarstellung des Plinius in seinen Briefen”, *Hermes* 125, nr 4 (1997): 447-469; Johannes M. Geishardt, *Zwischen Princeps und Res Publica. Tacitus, Plinius und die senatorische Selbstdarstellung in der Hohen Kaiserzeit* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2015).

¹² Nieocenioną pomocą są tu dwie publikacje: Sherwin-White, *The Letters* oraz Anthony R. Birley, *Onomasticon to the Younger Pliny. Letters and Panegyric* (München: K.G. Saur, 2000).

¹³ Do kilku osób Pliniusz zwraca się w tej księdze więcej niż jeden raz.

¹⁴ Jako adresat 11 listów jest Tacyt najważniejszym korespondentem Pliniusza w ks. I-IX. Temat ich wzajemnej relacji oraz odniesień do Tacyta w korespondencji Pliniusza był wielokrotnie podejmowany; zob. np. Miriam Griffin, „Pliny and Tacitus”, *Scripta Classica Israelica* 18 (1999): 139-158; Gibson, Morello, *Reading the Letters*, 161-168; Rebecca Edwards, „Pliny’s Tacitus: The Politics of Representation”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 61, nr 2 (2018): 66-77.

¹⁵ Warto pamiętać, że potrójny konsulat to – jak wyraził się sam Pliniusz (II 1, 2) – *summum fastigium privati hominis*, czyli najwyższy szczyt, jaki w czasach pryncypatu mógł przypaść w udziale komuś spoza rodziny cesarskiej. Licyniusz Sura sprawował ten urząd najpierw

dedykował *Dialog o mówcach* (VII 2), czy konsula z 107 r. Minicjusza Fundanusa, którego Plutarch uczynił główną postacią w dialogu *O powściągnięciu gniewu* (VII 12)¹⁶. W grupie ekwitów najbardziej znany jest Septycjusz Klarus (VII 28), który za Hadriana przez kilka lat sprawował urząd prefekta pretorianów i któremu Swetoniusz dedykował zbiór biografii Cezarów¹⁷. Aż cztery listy skierowane są do Kalpurniusza Fabatusa, dziadka żony Pliniusza (VII 11, 16, 23 i 32); wśród adresatów są też ekwici, z którymi Pliniusz dzielił zainteresowania literackie, zwłaszcza jego krajan Kaniniusz Rufus (VII 18).

Poruszamy się zatem w kręgu społecznej i ekonomicznej elity ówczesnego Rzymu, przy czym jednym z częściej występujących w tej księdze motywów jest odwołanie do *officia* – rozumianych jako obowiązki wobec przyjaciół (*officia amicorum*) lub powinności publiczne, związane na przykład z pełnieniem jakichś urzędów czy działalnością sądową (*officia publica*). Otóż Pliniusz lubi przedstawiać siebie jako kogoś, kto najchętniej zajmowałby się studiami literackimi, ale któremu poczucie obowiązku – wynikające, choć nie mówi tego wprost, z racji przynależności do stanu senatorskiego – nie pozwala na to, by tym studiom się całkowicie poświęcić. W liście do Pompejusza Saturnina formułuje to bardzo dobitnie, posługując się mocnym czasownikiem *distringor* ‘jestem rozrywany, dręczony’¹⁸:

Requiris quid agam. Quae nosti: distringor officio, amicis deservio, studeo interdum, quod non interdum sed solum semperque facere, non audeo dicere rectius, certe beatius erat. (VII 15, 1)

Dopytujesz się, co robię. To, o czym wiesz: znoszę udręki urzędu, służę przyjaciołom, czasem zajmuję się studiami – co robić nie czasem tylko, ale jedynie i zawsze, nie ośmieliłbym się powiedzieć, że byłoby czymś szlachetniejszym, ale z pewnością szczęśliwszym¹⁹.

w połowie lat 90. I wieku (dokładnej daty nie znamy), a potem w 102 i 107 r. (w obu wypadkach jako *consul ordinarius*, co też świadczyło o tym, jakim uznaniem cieszył się w oczach cesarza).

¹⁶ Nie jest jednak pewne, czy Justusa i Fundanusa możemy tak identyfikować.

¹⁷ Septycjusz Klarus jest też adresatem pierwszego listu z ks. I, można zatem uznać, że Pliniusz jemu dedykował cały zbiór (w liście tym wspomina, że Klarus często zachęcał go do opublikowania swojej korespondencji). O okolicznościach odwołania go z funkcji prefekta pretorianów zob. *HA Hadr.* 11, 3.

¹⁸ Czy zgola ‘torturowany’, bo *distringo* to ‘ciągnąć w różne strony, rozciągać (jak na torturach)’, np. *Sen. Epist. mor.* 101, 1: „patibulo pendere districtum”. Przedrostek *dis-* wskazuje na ruch od środka na zewnątrz, w wielu różnych kierunkach. *Distringo* u Pliniusza w analogicznym kontekście: I 10, 9; II 14, 1; III 5, 19; IX 2, 1; IX 25, 3.

¹⁹ Tu i dalej tłumaczenie własne. Wspomniany urząd to zapewne *cura alvei Tiberis*, sprawowana przez Pliniusza w latach ok. 104-106, choć kwestia nie jest jednoznaczna; zob. Sherwin-White, *The Letters*, 418.

Zaraz jednak dodaje, mając już na uwadze samego adresata, który zmaga się z podobnymi udrękami, że wypełnianie takich obowiązków jest jak najbardziej godne pochwały: „et rei publicae suae negotia curare et disceptare inter amicos laude dignissimum est” (VII 15, 2)²⁰.

Obowiązki wobec przyjaciół (*officia amicorum*) mogą mieć rozmaity charakter – prowadzenie ich spraw w sądzie, wspieranie kariery publicznej, uczestnictwo w uroczystościach rodzinnych – przy czym Pliniusz często występuje w roli przyjaciela stojącego nieco wyżej w hierarchii społecznej, lepiej sytuowanego lub posiadającego lepsze koneksje, dzięki czemu może udzielić wsparcia swoim – jak to w tytule jednej z publikacji ujął Ronald Syme – „less successful friends”²¹. Dobrze to widać w znanych także chociażby z korespondencji Cyserona listach rekomendacyjnych²², w których Pliniusz zwraca się do osób pełniących w danym czasie jakiś urząd z prośbą o wzięcie pod uwagę przy powoływaniu na podlegające ich władzy stanowisko zaproponowanego w liście kandydata²³. W ks. VII mamy jeden typowy list rekomendacyjny (VII 22), skierowany do Pompejusza Falkona, wówczas legata w Judei²⁴, a dotyczący ekwity Korneliusza Minicjana. Pliniuszowi zależy na tym, by jego przyjaciel otrzymał trybunat wojskowy; jak możemy wnosić z pierwszego zdania listu, już wcześniej uzyskał od Falkona obietnicę, że dowolny wskazany przez niego kandydat otrzyma to stanowisko²⁵, a teraz wyjaśnia, kogo chciał zaproponować:

²⁰ I w ten sposób elegancko daje do zrozumienia, że ich obowiązki są podobnej natury i rangi – choć adresat listu jest najprawdopodobniej ekwitą, a sformułowanie *rei publicae suae negotia curare* odnosi się raczej do zabiegania o stan finansów municypium, w którym Saturninus mieszka, niż do spraw wagi państwowej, co było domeną senatorów takich jak Pliniusz.

²¹ Ronald Syme, „Pliny’s Less Successful Friends”, *Historia* 9, nr 3 (1960): 362-379.

²² O listach polecających w klasyfikacji antycznej epistolografii zob. Paolo Cugusi, *Evoluzione e forme dell’epistolografia latina nella tarda repubblica e nei primi due secoli dell’Impero* (Roma: Herder, 1983), 111-114 (który zwraca uwagę na to, że zachowały się również tego typu dokumenty papirusowe). O listach rekomendacyjnych Cyserona zob. np. Roman Andrzejewski, „Kręgi tematyczne cycerońskich rekomendacji”, *Roczniki Humanistyczne* 24, nr 3 (1976): 15-38.

²³ Niekoniecznie musiało chodzić o stanowisko. W liście X 94 Pliniusz zwraca się do Trajana z prośbą, by przyznał Swetoniuszowi *ius trium liberorum*. Wcześniej wystarał się dla Swetoniusza o trybunat wojskowy, z którego ten zresztą zrezygnował (III 8, 1). Ciekawym przykładem listu rekomendacyjnego jest II 9, w którym Pliniusz zabiega o poparcie w głosowaniu w sprawie przyznania Sekstusowi Erucjuszowi trybunatu ludowego. Z tego listu dowiadujemy się, że kolejne szczeble kariery senatorskiej, poczynając od *latus clavus*, uzyskał dla Erucjusza Pliniusz, występując w jego sprawie do cesarza (II 9, 2).

²⁴ Zob. Sherwin-White, *The Letters*, 429. W 108 r. Falkon był konsulem (*Fasti Ostienses*).

²⁵ Zob. w związku z tym Hannah M. Cotton, „Military Tribunates and the Exercise of Patronage”, *Chiron* 11 (1981): 238. Z inskrypcji ILS 2722 wynika jednak, że nie otrzymał trybunatu,

Minus miraberis me tam instanter petisse, ut in amicum meum conferres tribunatum, cum scieris quis ille qualisque. Possum autem iam tibi et nomen indicare et describere ipsum, postquam polliceris. Est Cornelius Minicianus, ornamentum regionis meae seu dignitate seu moribus. Natus splendide abundat facultatibus, amat studia ut solent pauperes. Idem rectissimus iudex, fortissimus advocatus, amicus fidelissimus. (VII 22, 1-2)

Mniej będziesz się dziwił, że tak usilnie prosiłem, byś mojego przyjaciela obdarzył trybunatem, gdy dowiesz się, kim on jest i czym się odznacza. Mogę zaś, gdy już obiecałeś, podać jego imię i go opisać. To Korneliusz Minicianus, ozdoba mojego regionu tak pod względem dostojęstwa, jak i obyczajów. Znakomicie urodzony, opływa w bogactwa – zarazem jednak kocha studia, jak mają to w zwyczaju ubodzy. Jest także bardzo prawym sędzią, niezwykle dzielnym obrońcą, najwinniejszym przyjacielem.

Widzimy tu zatem Pliniusza, który – sam będąc senatorem i należąc do elitarnego grona *viri consulares* – postanawia wesprzeć karierę ekwicką swojego młodszego przyjaciela, z którym wiąże go nie tylko wspólne pochodzenie z Italii Transpańskiej²⁶, ale także zainteresowania literackie. Pliniuszowa *amicitia* – jak to często bywa w tekstach rzymskich nie tylko tego okresu – niekoniecznie oznacza przyjaźń między równymi; warto pamiętać, że tym terminem określano także relację klient–patron (cf. VII 3, 2: „amicitiae tam superiores quam minores”). Zarazem Pliniusz, pisząc listy rekomendacyjne czy w ogóle wypowiadając się w superlatywach o swoich „less successful friends”²⁷, korzysta z rozbudowanej sieci powiązań osobistych, swoistego *social network*, które w tym wypadku obejmowało ludzi jego stanu, czasem starszych od niego wiekiem i rangą, czasem – jak w przypadku Falkona – młodszych; ludzi, którzy, jak to nasz autor sugeruje, całkowicie podzielają jego oceny i opinie²⁸.

a jedynie prefekturę kohorty (*praef. coh. prim. Damasc.*), natomiast trybunem wojskowym został później w Numidii; zob. Birley, *Onomasticon*, 52.

²⁶ Bergomum, rodzinne miasto Minicjana (*ILS* 2722), znajdowało się ok. 50 km od Comum, rodzinnego miasta Pliniusza. Pliniusz chętnie przedstawiał się w listach jako ktoś, kto nie tylko pomaga poszczególnym krajanom, ale także wspiera, również finansowo, lokalne inicjatywy; dobrym przykładem jest list IV 13 o ustanowieniu szkoły retorycznej w Comum (zob. Gesine Manuwald, „Eine ‘Schule’ für Novum Comum (*Epist.* 4, 13). Aspekte der *liberalitas* des Plinius”, w: *Plinius der Jüngere und seine Zeit*, red. Luigi Castagna, Eckard Lefèvre (München: K.G. Saur, 2003), 203-217).

²⁷ Ciekawy jest list VII 28, w którym Pliniusz odpowiada na zarzut, jakoby ponad miarę wychwalał swoich przyjaciół („tamquam amicos meos ex omni occasione ultra modum laudem”).

²⁸ W związku z Pliniuszowym *social network* zob. Fabian Germerodt, „Networking in the Early Roman Empire: Pliny the Younger”, *Journal of Historical Network Research* 4 (2020): 252-270 (choć artykuł nie jest wolny od błędów).

Wobec niższych rangą przyjaciół Pliniusz chętnie też występuje w roli mentora. Jego rady mogą dotyczyć spraw literackich, trybu życia czy – jak w wypadku listu otwierającego ks. VII – cierpliwości w znoszeniu choroby²⁹. W tym liście nasz autor odwołuje się do własnego przykładu, pokazując, jak sam zmagał się z chorobą. Jest to rzecz jasna przykład pozytywny. List VII 1 jest godny uwagi także z tego względu, że wzmiankowani są w nim domownicy Pliniusza, którym udzielał rozmaitych poleceń (chodzi tu raczej o niewolników niż członków rodziny)³⁰, a także lekarze – zapewne greccy wyzwolenicy. Czytelnik odnosi wrażenie, że w domu Pliniusza panują stosunki przyjacielskie, oparte na wzajemnym zaufaniu. W innych listach nasz autor mówi o tym wprost, wspominając np. choroby i zgony swoich niewolników czy wyzwolenców i podkreślając, jak wielkim smutkiem te zdarzenia go napawiają; użyty dwukrotnie w tym kontekście termin *humanitas* (V 19, 2; VIII 16, 3) wyraża postawę Pliniusza wobec osób stojących od niego znacznie niżej w społecznej hierarchii i podlegających jego *patria potestas*. Jest to, rzecz jasna, jeden z elementów konsekwentnie budowanej w *Listach* strategii wizerunkowej³¹.

Korneliusz Minicjanus, korzystając z wsparcia Pliniusza, podejmuje karierę ekwicką; Terencjusz Junior, bohater listu VII 25, taką karierę – uwieńczoną prokuraturą Galii Narbońskiej – ma już za sobą, teraz natomiast wycofał się z działalności publicznej i przeniósł się na wieś: „recepit se in agros suos, paratissime honoribus³² tranquillissimum otium praetulit” (VII 25, 2). Termin *otium* odgrywa w listach Pliniusza rolę szczególną i kojarzy się przede

²⁹ Czasami, ale rzadko, mogą też dotyczyć spraw publicznych. Maksymusa poucza Pliniusz, jak powinien się zachowywać jako prokonsul Achai wobec mieszkańców prowincji (VIII 24); wznosi się tutaj na znacznie dłuższym liście Cyserona do brata Kwintusa, który objął prokonsulat Azji (Cic. *Quint. fr.* I 1; cf. Friedrich Zucker, „Plinius epist. VIII 24 – ein Denkmal antiker Humanität”, *Philologus* 84 (1928): 207-230). W liście do Pompejusza Falkona (adresata VII 22) porusza kwestię, czy pełniąc urząd trybuna ludowego, powinien występować w sądzie (I 23). W ks. VII znajdujemy też ciekawy list do Bruttiusza Praesensa (VII 3), którego Pliniusz upomina, by zakończył wreszcie swoje wywczasy i powrócił do Rzymu, by podjąć na nowo zadania, jakie wiążą się z jego senatorskim statusem. Apel Pliniusza okazał się skuteczny – Bruttiusz potem dwukrotnie sprawował konsulat i został legatem w Syrii (Page, „Literarische Kommunikation”, 45-46).

³⁰ Zob. VII 1, 2: „ipse certe sic agere sanus cum meis soleo”; podobnie w odniesieniu do niewolników np. V 19, 1: „video quam molliter tuos habeas; quo simplicius tibi confitebor, qua indulgentia meos tractem”.

³¹ Zob. Susanne Froehlich, „Geschichte schreiben als ‘dichte Beschreibung’. Der jüngere Plinius und seine Sklaven”, *Klio* 105, nr 2 (2023): 633-635: dobre traktowanie niewolników jako *Distinktionsmerkmal*.

³² Zwraca uwagę użycie terminu *honores* w odniesieniu nie do kariery senatorskiej (*cursus honorum*), lecz urzędów ekwickich.

wszystkim z czasem wolnym od obowiązków publicznych, który przeznacza się na zajęcia literackie³³. Nie inaczej jest tutaj: Pliniusz odwiedza przyjaciela w jego wiejskiej posiadłości i przypuszcza, że rozmowa będzie dotyczyć rodziny i spraw gospodarskich, a tymczasem Terencjusz nawiązuje z nim dyskusję o literaturze i prowadzi ją nie tylko po łacinie, ale też po grecku. „Mógłbyś sądzić, że mieszka w Atenach, nie w wiejskiej posiadłości” – pisze z podziwem Pliniusz (VII 25, 4). Rezygnacja z kariery publicznej – nawet jeśli jest to tylko kariera ekwicka – nie wzbudza w nim sprzeciwu³⁴; ważne jest jedynie, że *tranquillissimum otium* zostaje przeznaczone na studia literackie. Można powiedzieć, że Pliniuszowa *concordia ordinum* to właśnie wspólna senatorom i ekwitom hierarchia wartości, w której zainteresowania naukowe, lektura i twórczość własna plasują się bardzo wysoko.

Za rekomendacyjny *sensu largo* – bo nie chodzi o wskazanie kandydata na urząd, ale polecenie osoby, która chciałaby z adresatem zadzierznąć więzy przyjaźni – może być uznany list VII 31. Pliniusz zwraca się do senatora Kornutusa Tertullusa, swojego dawnego kolegi w konsulacie, polecając mu ekwitę Klaudiusza Polliona. Jego droga życiowa w dużej mierze przypomina drogę Terencjusza Juniora – najpierw kariera ekwicka, w tym *amplissimae procurationes*, teraz zaś *otium*. W tym liście Pliniusz eksponuje przede wszystkim zalety moralne Polliona, nie jego zainteresowania literackie – ale nie byłby sobą, gdyby o nich nie wspomniał: „nam studia quoque sicut alias bonas artes veneratur” (VII 31, 5)³⁵. Przyjaźń senatora i ekwity, do której nasz autor Kornutusa zachęca, nie jest dla Pliniusza niczym nadzwyczajnym, choć oczywiście to senator powinien wystąpić z inicjatywą.

W dwóch listach (VII 11 i 14) wspomniany został wyzwoleniec Pliniusza Hermes, który w jego imieniu brał udział w transakcji finansowej; Pliniuszowi

³³ Dużo pisano o Pliniuszowej koncepcji *otium*. Zob. np. Hans-Peter Büttler, *Die geistige Welt des jüngeren Plinius. Studien zur Thematik seiner Briefe* (Heidelberg: Carl Winter, 1970), 41-57; Eleanor Winsor Leach, „*Otium as Luxuria: Economy of Status in the Younger Pliny's Letters*”, *Arethusa* 36, nr 2 (2003): 147-165; Gibson, Morello, *Reading the Letters*, 169-199 (tu sporo o motywie *otium* w ks. VII). Klasyczną monografią pojęcia *otium* w kulturze rzymskiej jest: Jean-Marie André, *L'otium dans la vie morale et intellectuelle romaine des origines à l'époque augustéenne* (Paris: Presses Universitaires de France, 1966), ale dochodzi tylko do czasów Augusta. Zob. też Franziska C. Eickhoff, *Der lateinische Begriff otium. Eine semantische Studie* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2021).

³⁴ Choć być może nie wzbudza właśnie dlatego, że jest to tylko kariera ekwicka. Bruttiusza Praesensa (zob. przyp. 28) Pliniusz jednak napomina, by wrócił do Rzymu – zapewniając zarazem, że nie oznacza to pełnego porzucenia *otium* („quod ego non abrumpi sed intermittere volo”, VII 3, 4).

³⁵ To w związku z informacją, że Pollion napisał pochwalną biografię Anniusza Bassusa (*cos. suff.* 70). Jego kariera ekwicka jest też poświadczona epigraficznie (*ILS* 1418).

chodziło o uhonorowanie pewnej rzymskiej matrony, którą darzył szczególnym szacunkiem i przyjaźnią – i nie miało znaczenia, że sama transakcja była dla niego niekorzystna. Wyzwoleniec, co podkreśla nasz autor, działał w zgodzie z intencjami Pliniusza – *meis moribus* (VII 11, 6)³⁶. W dwóch innych listach (VII 6 i 10) mowa jest o mieszkańcach prowincji – w związku z referowanym tam procesem *de repetundis*, wytoczonym byłemu prokonsulowi Bitynii Rufiuszowi Warenausowi³⁷, w którym Pliniusz pełni funkcję obrońcy. Wymienieni są tutaj z imienia dwaj Bityńczycy – Fontejuś Magnus, który występuje jako oskarżyciel i niewątpliwie posiada rzymskie obywatelstwo, oraz Polyajnos, poseł wysłany do Rzymu z Bitynii przez zgromadzenie prowincjonalne (Pliniusz podaje tylko jego greckie imię, co może, ale nie musi wskazywać na to, że nie był obywatelem rzymskim)³⁸.

Przytoczone dotąd wypowiedzi Pliniusza na temat przedstawicieli różnych warstw społecznych, głównie zresztą senatorów i ekwitów, były bądź pozytywne, bądź co najmniej neutralne; nawet wzmianki o mieszkańcach prowincji, z którymi Pliniusz konfrontował się w sprawie Warenausa, pozbawione są krytycznego tonu. Przed z górą stuleciem Kazimierz Morawski tak pisał o naszym autorze: „Człowiek miękki, pocziwy, bez wad wybitnych, systematyczny i uładowy w swych cnotach i zacności, słowem przeciętność chwalebna”³⁹. Okazuje się jednak, że owa „miętkość” i „pocziwość” ustępuje czasem miejsca emocjom gwałtownym – oburzeniu, gniewowi, szyderstwu. Z taką sytuacją spotykamy się w cyklu pięciu listów o Regulusie. Otóż Regulus to jakby antyteza Pliniusza: nikczemny senator, zły mówca, żaloszny *pater familias*, marny literat, a na dodatek jeszcze łowca posagów⁴⁰. W ks. VII

³⁶ Również tutaj, podobnie jak w VII 1, 7, mowa jest o *exemplum* – przykładzie, który Pliniusz swoim działaniem czy postawą ustanawia (VII 11, 8). O listach VII 11 i 14 zob. Jacqueline M. Carlon, *Pliny's Women: Constructing Virtue and Creating Identity in the Roman World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 88-95. Wspomnianą w tekście matroną jest Korellia, siostra zmarłego kilka lat wcześniej Korelliusza Rufusa, którego Pliniusz nazywa „vitae meae testem rectorem amicum” (I 12, 12).

³⁷ A nie Warenausowi Rufusowi, jak za sprawą emendacji włoskich humanistów przyjmuje się w wydaniach Pliniusza (V 20, 1) i w opracowaniach encyklopedycznych. W rękopisach poprawnie, co zostało zweryfikowane dzięki opublikowanej w 2012 r. inskrypcji (*AE* 2012, 1419).

³⁸ Jak jednak zwraca uwagę Sherwin-White, *The Letters*, 244, Pliniusz w odniesieniu do mieszkańców prowincji, którzy uzyskali obywatelstwo rzymskie, posługuje się z reguły podwójnym imieniem z rzymskim *nomen gentile*. W takim wypadku Polyajnos nie byłby obywatelem rzymskim.

³⁹ Kazimierz Morawski, *Historia literatury rzymskiej*, t. VI: *Od Augusta do czasów Hadriana* (Kraków: Akademia Umiejętności, 1919), 260.

⁴⁰ O tym cyklu (I 5; II 20; IV 2 i 7; VI 2) zob. Jakub Pigoń, „*Ars vituperandi*. Listy Pliniusza Młodszego o Marku Regulusie”, *Classica Cracoviensia* 14 (2011): 245-265; Rhiannon Ash, „Drip-

przedmiotem szyderczej krytyki uczynił Pliniusz cesarskiego wyzwolenca Pallasa (VII 29). Jest to krytyka tyleż zjadliwa, co bezpieczna, bo chodzi o wyzwolenca Antonii Młodszej, człowieka niezwykle wpływowego na dworze Klaudiusza, ale nieżyjącego już od lat 45. Nasz autor natknął się przypadkiem na inskrypcję nagrobną z upamiętnieniem uchwały senatu przyznającej Pallasowi *ornamenta praetoria* oraz 15 milionów sesterców, których wyzwoleniec jednak nie przyjął („cuius honore contentus fuit”, VII 29, 2). Pliniusz nie kryje swojego oburzenia, nazywając Pallasa bardzo mocnymi określeniami, np. *furcifer* ‘szubienicznik’; to termin zaczerpnięty z komedii Plauta i Terencjusza i stosowany tam przede wszystkim w odniesieniu do niewolników. Bo dla Pliniusza Pallas jest oczywiście niewolnikiem i to niewolnikiem godnym pogardy; o jakiegokolwiek *concordia ordinum* uwzględniającej Pallasa nie może być mowy. W kolejnej księdze temat będzie kontynuowany – Pliniusz odnalazł uchwałę senatu z zaszczytami dla wyzwolenca, przytacza ją i komentuje. Owi senatorzy, honorując niewolnika, sami, jego zdaniem, zachowywali się jak niewolnicy (VIII 6, 4)⁴¹.

Przeszłości, ale znacznie bliższej – sięgającej ostatnich lat Domicjana – dotyczą trzy listy z ks. VII. Przyjrzyjmy się dwóm z nich⁴². Jeden to znany list o duchach (VII 27), zawierający trzy „opowieści fantastyczne”, przy czym to trzecia z nich jest w istocie powodem, dla którego Pliniusz ten list napisał: chciał w ten sposób dać do zrozumienia, że mógł stać się jedną z ofiar tyranii Domicjana⁴³. Historia dotyczy dziwnych snów, które przyśniły się niewolnikom Pliniusza – ktoś miał im w nocy obcinać włosy, przy czym rano okazało się, że to chyba nie był tylko sen, bo włosy faktycznie zostały obcięte. „Nie wydarzyło się nic szczególnego – dodaje nasz autor – chyba tylko to, że

Feed Invective: Pliny, Self-Fashioning, and the Regulus Letters”, w: *The Author's Voice in Classical and Late Antiquity*, red. Anna Marmodoro, Jonathan Hill (Oxford: Oxford University Press, 2013), 207-232. W związku z listem I 5 zob. też Stanley E. Hoffer, *The Anxieties of Pliny the Younger* (Atlanta: Scholars Press, 1999), 55-91.

⁴¹ O tych dwóch listach piszę szerzej gdzie indziej: Jakub Pigoń, „Putting Pallas out of Context: Pliny on the Roman Senate Voting Honours to a Freedman (Plin. Ep. 7.29 and 8.6)”, w: *Intertextuality in Pliny's Epistles*, red. Margot Neger, Spyridon Tzounakas (Cambridge: Cambridge University Press, 2023), 241-258. Zob. też James McNamara, „Pliny, Tacitus and the Monuments of Pallas”, *Classical Quarterly* 71, nr 1 (2021): 308-329.

⁴² Trzecim, a właściwie pierwszym (w kolejności) jest list VII 19 o Fanni, córce Trazei Petusa i wdowie po Helwidiuszu Pryskusie, skazanej za Domicjana na wygnanie. Zob. Carlon, *Pliny's Women*, 175-182.

⁴³ Dobrą analizę listu VII 27 daje Franz Römer, „Vom Spuk zur Politik. Der Gespensterbrief des Jüngeren Plinius”, *Wiener Humanistische Blätter* 29 (1987): 26-36. Zwraca on uwagę na to, że Pliniusz nieprzypadkowo zaadresował list do Licyniusza Sury, zaufanego współpracownika Trajana (zob. przyp. 15).

nie zostałem postawiony w stan oskarżenia” (a zostałby, bo po śmierci Domicjana znaleziono w cesarskim *scrinium* donos na Pliniusza); ponieważ oskarżeni mają w zwyczaju zapuszczać włosy, obcięte włosy niewolników byłyby znakiem zażegnania grożącego Pliniuszowi niebezpieczeństwa. Pomińmy dość osobliwą logikę autora i charakterystyczną tendencję, by przedstawiać siebie jako tego, kto doznał czy mógł doznać prześladowania ze strony Domicjana (choć wiadomo, że jego kariera przebiegała bez przeszkód, także w ostatnich latach panowania tego cesarza)⁴⁴; z naszego punktu widzenia istotna jest natomiast wzajemna życzliwość i zaufanie między panem a jego niewolnikami oraz – z drugiej strony – kontrast między dobrym Pliniuszem a niegodziwym donosicielem, Mettiuszem Karusem⁴⁵.

Z takim kontrastem spotykamy się także w drugim liście, zamykającym ks. VII i adresowanym do Tacyta (VII 33). Pliniuszowi zależy na tym, by historyk – który w tym czasie właśnie pracuje nad księgami *Dziejów* poświęconymi rządowi Domicjana – uwzględnił także pewien epizod z procesu *de repetundis* prokonsula Hiszpanii Betyckiej Bebiusza Massy. Razem z Pliniuszem Massę oskarżał też Herenniusz Senecjon, wkrótce jeden ze skazanych na śmierć przez Domicjana senatorów. Odważna wypowiedź Pliniusza, który przeciwstawia się groźnej dla Senecjona akcji oskarżonego, przynajmniej na czas jakiś pozwala zażegnać grożące opozycyjnemu senatorowi niebezpieczeństwo. Pliniuszowi gratulują inni senatorowie, gratuluje przede wszystkim przyszły cesarz Nerwa, który nazywa całe zdarzenie „przykładem jak z dawnych czasów” (VII 33, 9). Ponieważ wszystko rozgrywa się wśród senatorów, można tu mówić nie tyle o *concordia ordinum*, co o *concordia ordinis*: wszyscy *boni cives* byli zjednoczeni przeciw knowaniom nielicznych, choć wpływowych – bo cieszących się poparciem Domicjana – niegodziwców. *Exemplum simile antiquis*, o którym mówił Nerwa, przypominać ma czasy republikańskie, chociażby – *toutes proportions gardées* – odpór, jaki dobrzy obywatele

⁴⁴ Pliniusz był w 93 r. pretorem, a w ostatnich latach rządów Domicjana pełnił funkcję *praefectus aerarii militaris*. Jego wypowiedź z *Panegyryku* (95, 3-4), jakoby w tym czasie praktycznie odsunął się od kariery urzędniczej, nie odpowiada prawdzie. Na temat Pliniuszowego *cursus* zob. Adalberto Giovannini, „Pline et les délateurs de Domitien”, w: *Opposition et résistances à l'Empire d'Auguste à Trajan. Neuf exposés suivis de discussions*, red. Adalberto Giovannini (Genève: Fondation Hardt, 1987), 219-248; Christopher Whitton, „Pliny's Progress: On a Troublesome Domitianic Career”, *Chiron* 45 (2015): 1-22. Zob. też przyp. 47.

⁴⁵ Który w tej księdze zostaje przywołany także w VII 19, 6 w związku z procesem Herenniusza Senecjona. O Karusie zob. Steven H. Rutledge, *Imperial Inquisitions: Prosecutors and Informants from Tiberius to Domitian* (London: Routledge, 2001), 245-246.

pod wodzą Tulliusza Cyserona dali niecnym zakusom Katyliny⁴⁶. Tacyt, jak możemy przypuszczać, zdawał sobie sprawę z tego, jak wielką przesadą byłoby potraktowanie tego w istocie mało znaczącego epizodu w kategoriach *exemplum simile antiquis*, ale czy w swoim dziele odniósł się do tych wydarzeń, a jeśli tak, to jak je przedstawił – nie wiemy, bo te księgi *Dziejów* nie przetrwały do naszych czasów. Tak więc jesteśmy zdani na świadectwo samego Pliniusza, który także tutaj – podobnie jak w liście VII 27, 14 – wspomina o grożącym mu niebezpieczeństwie (VII 33, 3: „factum meum, cuius gratia periculo crevit”)⁴⁷. Zapewne mógłby powtórzyć za Cyseronem: „Niech pożytek Rzeczypospolitej okaże się ważniejszy niż wzgląd na niebezpieczeństwa, na które się narażam”⁴⁸.

Pora na podsumowanie. Z dokonanego przeglądu – przy czym omawianą tutaj VII ks. można uznać za reprezentatywną; w innych częściach zbioru obraz rzymskiego społeczeństwa przedstawia się podobnie – wynika, że w świecie Pliniusza Młodsze panuje zasadniczo harmonia, spokój i zgoda. Jest to oczywiście świat hierarchiczny, ale przedstawiciele niższych warstw społecznych (niewolnicy, wyzwolenicy), rzadko zresztą przez naszego autora wspomniani, akceptują bez zastrzeżeń istniejący porządek⁴⁹, darzą respektem

⁴⁶ Warto pamiętać, że list VII 33 (do historyka Tacyty) nawiązuje do Cyseronowego listu do historyka Lucjusza Lukcejusza (Cic. *Fam.* V 12; zob. Marchesi, *The Art of Pliny's Letters*, 221-223); Arpinata chciałby, aby adresat napisał monografię historyczną, której głównym tematem byłoby obalenie spisku Katyliny i następstwa tych wydarzeń. Tak więc skojarzenie z wydarzeniami roku 63 przed Chr. nie wydaje się całkowicie bezzasadne.

⁴⁷ Pliniusz jeszcze trzykrotnie używa rzeczownika *periculum* lub przymiotnika *periculosus* w odniesieniu do niebezpieczeństw, na które miał się narażać za panowania Domicjana (I 5, 5; III 11, 2) lub wtedy, gdy po śmierci cesarza domagał się ukarania jednego z jego popieczników (IX 13, 11). Wszystkie te trzy listy, a w szczególności ostatni, wpisują się w strategię wizerunkową budowaną przez Pliniusza, który z lojalnego współpracownika Domicjana (kim był w istocie) przestacza się w prześladowanego opozycjonistę i odważnego mściciela niegodziwości ludzi władzy. Zob. np. Jo-Ann Shelton, „Pliny's Letter 3.11: Rhetoric and Autobiography”, *Classica & Mediaevalia* 38 (1987): 121-139; Carlon, *Pliny's Women*, 18-67; Jan-Wilhelm Beck, „*me sibi cum ferro imminere... Plinius als unerschrockener Rächer* (epist. 9,13)”, *Göttinger Forum für Altertumswissenschaft* 21 (2018): 117-165.

⁴⁸ Cic. *Cat.* 4, 9: „sed tamen meorum periculorum rationes utilitas rei publicae vincat”. We wcześniejszych listach Pliniusz też wspomina o niebezpieczeństwach, na które miał się wystawiać podczas procesu Bebiusza: I 7, 2; III 4, 6. Passus z ks. I jest szczególnie godny uwagi, bo wydaje się nawiązywać do formuł, którymi posługiwał się Cyseron w mowach przeciwko Katylinie (zob. przyp. 46): „...provinciam quam tot officiis, tot laboribus, tot etiam periculis meis aliquando devinxerim”. Cf. Cic. *Cat.* 2, 14: „L. Catilina consiliis, laboribus, periculis meis circumclusus ac debilitatus”; *Cat.* 3, 1: „rem publicam [...] laboribus, consiliis, periculis meis e flamma atque ferro [...] ereptam [...] videtis”.

⁴⁹ Wyjątkiem jest opisane w liście III 14 dramatyczne zdarzenie, które spotkało senatora w randze pretorskiej Larcjusza Macedona: został on śmiertelnie pobity przez swoich niewolników. Pliniusz, co

Pliniusza i mogą w zamian liczyć na jego życzliwość i wsparcie. Jest rzeczą znamienną, że nieliczne przypadki naruszenia tej harmonii – przez ludzi takich jak Pallas, Mettiusz Karus czy Bebiusz Massa – odnoszą się do bliższej bądź dalszej przeszłości; można odnieść wrażenie, że wraz ze śmiercią Domicjana ustały wszystkie czynniki, które mogłyby zagrozić społecznemu łaadowi. W ewokowanym przez Pliniusza świecie – który rzecz jasna jest w podobnym stopniu światem wyobrażonym, co Cyceronowe fantasmagorie na temat *concordia ordinum* – szczególne miejsce zajmują zajęcia intelektualne, działalność literacka; to właśnie ludzie oddający się takim zajęciom, choć zarazem niezaniebujący prywatnych bądź publicznych obowiązków, jakie wynikają z ich społecznej pozycji i piastowanego urzędu, cieszą się największym uznaniem naszego pisarza. I wspomnieć jeszcze trzeba o kimś, kto znajduje się na samej górze tej społecznej hierarchii – o cesarzu⁵⁰. W ks. VII cesarz (chodzi o panującego wówczas Trajana; pomijam wzmianki o wcześniejszych władcach, zwłaszcza o Domicjanie) występuje tylko w dwóch listach dotyczących procesu prokonsula Bitynii (VII 6 i 10). Nie ulega jednak wątpliwości, że to on właśnie zapewnia rzymskiemu światu ową harmonię i ład, które Pliniusz na kartach swych listów tak sugestywnie odmalowuje.

SKRÓTY

AE – *L'Année Épigraphique*

ILS – *Inscriptiones Latinae Selectae*

ciekawe, z jednej strony dystansuje się od zabitego arystokraty (zarzucając mu arogancję i okrucieństwo, a także przypominając, że był synem wyzwolenca), z drugiej jednak zaznacza, że podobny los mógłby być udziałem każdego, bez względu na to, jak traktuje swoich niewolników: „vides quot periculis quot contumeliis quot ludibriis simus obnoxii; nec est quod quisquam possit esse securus, quia sit remissus et mitis; non enim iudicio domini sed scelere perimuntur” (III 14, 5). Ta wypowiedź podaje w wątpliwość obraz panującej w arystokratycznych domach społecznej zgody i harmonii, do którego prawdziwości chce nas przekonać Pliniusz gdzie indziej. Na temat listu III 14 zob. Kathryn F. Williams, „Pliny and the Murder of Larcus Macedo”, *Classical Journal* 101, nr 4 (2006): 409-424.

⁵⁰ Zajmował on wierzchołek piramidy, która ilustruje stratyfikację społeczeństwa rzymskiego w pierwszych dwóch wiekach cesarstwa: zob. Géza Alföldy, *Historia społeczna starożytnego Rzymu*, przeł. Anna Gierlińska, red. nauk. Leszek Mrozewicz (Poznań: Kantor Wydawniczy SAAW, 1991), 196 (tamże na s. 159 o stanie majątkowym Pliniusza; szacuje się, że posiadał ok. 20 mln sesterców i nie należał bynajmniej do najbogatszych mieszkańców imperium).

BIBLIOGRAFIA

- Akar, Philippe. *Concordia. Un idéal de la classe dirigeante romaine à la fin de la République*. Paris: Éditions de la Sorbonne, 2013.
- Alföldy, Géza. *Historia społeczna starożytnego Rzymu*. Przeł. Anna Gierlińska, red. nauk. Leszek Mrozewicz. Poznań: Kantor Wydawniczy SAAW, 1991.
- André, Jean-Marie. *L'otium dans la vie morale et intellectuelle romaine des origines à l'époque augustéenne*. Paris: Presses Universitaires de France, 1966.
- Andrzejewski, Roman „Kręgi tematyczne cyceńskich rekomendacji”. *Roczniki Humanistyczne* 24, nr 3 (1976): 15-38.
- Ash, Rhiannon. „Drip-Feed Invective: Pliny, Self-Fashioning, and the Regulus Letters”. W: *The Author's Voice in Classical and Late Antiquity*, red. Anna Marmodoro, Jonathan Hill, 207-232. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Beck, Jan-Wilhelm. „*me sibi cum ferro imminere...* Plinius als unerschrockener Rächer (epist. 9,13)”. *Göttinger Forum für Altertumswissenschaft* 21 (2018): 117-165.
- Birley, Anthony R. *Onomasticon to the Younger Pliny. Letters and Panegyric*. München: K.G. Saur, 2000.
- Büttler, Hans-Peter. *Die geistige Welt des jüngeren Plinius. Studien zur Thematik seiner Briefe*. Heidelberg: Carl Winter, 1970.
- C. Plini Caecili Secundi: *Epistularum Libri Decem*. Edidit R.A.B. Mynors (Oxonii: Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, 1963).
- Carlson, Jacqueline M. *Pliny's Women: Constructing Virtue and Creating Identity in the Roman World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Cotton, Hannah M. „Military Tribunes and the Exercise of Patronage”. *Chiron* 11 (1981): 229-238.
- Cugusi, Paolo. *Evoluzione e forme dell'epistolografia latina nella tarda repubblica e nei primi due secoli dell'Impero*. Roma: Herder, 1983.
- Edwards, Rebecca. „Pliny's Tacitus: The Politics of Representation”. *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 61, nr 2 (2018): 66-77.
- Eickhoff, Franziska C. *Der lateinische Begriff otium. Eine semantische Studie*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2021.
- Froehlich, Susanne. „Geschichte schreiben als 'dichte Beschreibung'. Der jüngere Plinius und seine Sklaven”. *Klio* 105, nr 2 (2023): 624-645.
- Geisthardt, Johannes M. *Zwischen Princeps und Res Publica. Tacitus, Plinius und die senatorische Selbstdarstellung in der Hohen Kaiserzeit*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2015.
- Germerodt, Fabian. „Networking in the Early Roman Empire: Pliny the Younger”. *Journal of Historical Network Research* 4 (2020): 252-270.
- Gibson, Roy K. i Ruth Morello. *Reading the Letters of Pliny the Younger: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Gillespie, Caitlin. „Livia and Concordia in Tacitus' Annals”. *Latomus* 78, nr 3 (2019): 621-652.
- Giovannini, Adalberto. „Pliny et les délateurs de Domitien”. W: *Opposition et résistances à l'Empire d'Auguste à Trajan. Neuf exposés suivis de discussions*, red. Adalberto Giovannini, 219-248. Genève: Fondation Hardt, 1987.
- Grainger, John D. *Nerva and the Roman Succession Crisis of AD 96-99*. London: Routledge, 2003.

- Griffin, Miriam. „Pliny and Tacitus”. *Scripta Classica Israelica* 18 (1999): 139-158.
- Hoffer, Stanley E. *The Anxieties of Pliny the Younger*. Atlanta: Scholars Press, 1999.
- Instinsky, Hans Ulrich. „Consensus universorum”. *Hermes* 75, nr 3 (1940): 265-278.
- Kroll, Wilhelm. *Studien zum Verständnis der römischen Literatur*. Stuttgart: J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1924.
- Leach, Eleanor Winsor. „Otium as *Luxuria*: Economy of Status in the Younger Pliny’s *Letters*”. *Arethusa* 36, nr 2 (2003): 147-165.
- Lobur, John Alexander. *Consensus, Concordia, and the Formation of Roman Imperial Ideology*. New York: Routledge, 2008.
- McNamara, James. „Pliny, Tacitus and the Monuments of Pallas”. *Classical Quarterly* 71, nr 1 (2021): 308-329.
- Manuwald, Gesine. „Eine ‘Schule’ für Novum Comum (*Epist.* 4, 13). Aspekte der *liberalitas* des Plinius”. W: *Plinius der Jüngere und seine Zeit*, red. Luigi Castagna, Eckard Lefèvre, 203-217. München: K.G. Saur, 2003.
- Marchesi, Ilaria. *The Art of Pliny’s Letters: A Poetics of Allusion in the Private Correspondence*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Morawski, Kazimierz. *Historia literatury rzymskiej*, t. VI: *Od Augusta do czasów Hadriana*. Kraków: Akademia Umiejętności, 1919.
- Noreña, Carlos F. *Imperial Ideals in the Roman West: Representation, Circulation, Power*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Page, Sven. „Literarische Kommunikation und politische Existenz – Plinius der Jüngere und die römische Aristokratie”. *Potestas. Revista del Grupo Europeo de Investigación Histórica* 2 (2009): 37-56.
- Pigoń, Jakub. „*Ars vituperandi*. Listy Pliniusza Młodszeo o Marku Regulusie”. *Classica Cracoviensia* 14 (2011): 245-265.
- Pigoń, Jakub. „Putting Pallas out of Context: Pliny on the Roman Senate Voting Honours to a Freedman (Plin. *Ep.* 7.29 and 8.6)”. W: *Intertextuality in Pliny’s Epistles*, red. Margot Neger, Spyridon Tzounakas, 241-258. Cambridge: Cambridge University Press, 2023.
- C. *Plini Caecili Secundi: Epistularum Libri Decem*. Edidit R.A.B. Mynors (Oxonii: Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, 1963).
- Radicke, Jan. „Die Selbstdarstellung des Plinius in seinen Briefen”. *Hermes* 125, nr 4 (1997): 447-469.
- Riggsby, Andrew M. „Pliny on Cicero and Oratory: Self-Fashioning in the Public Eye”. *American Journal of Philology* 116, nr 1 (1995): 123-135.
- Römer, Franz. „Vom Spuk zur Politik. Der Gespensterbrief des Jüngeren Plinius”. *Wiener Humanistische Blätter* 29 (1987): 26-36.
- Rutledge, Steven H. *Imperial Inquisitions: Prosecutors and Informants from Tiberius to Domitian*. London: Routledge, 2001.
- Seyfarth, Wolfgang. „Potitus rerum omnium. Ein Beitrag zur Deutung der RGDA, Kapitel 34”. *Philologus* 105 (1957): 305-323.
- Shelton, Jo-Ann. „Pliny’s Letter 3.11: Rhetoric and Autobiography”. *Classica & Mediaevalia* 38 (1987): 121-139.

- Sherwin-White, Adrian N. *The Letters of Pliny. A Historical and Social Commentary*. Oxford: Clarendon Press, 1966.
- Strasburger, Hermann. *Concordia ordinum. Eine Untersuchung zur Politik Ciceros*. Diss. Frankfurt am Main. Leipzig: Universitätsverlag Robert Noske, 1931.
- Syme, Ronald. „Pliny’s Less Successful Friends”. *Historia* 9, nr 3 (1960): 362-379 [= Syme, Ronald. *Roman Papers*, vol. II, 477-495. Oxford: Clarendon Press, 1979.].
- Turpin, William. „*Res Gestae* 34.1 and the Settlement of 27 B.C.”. *Classical Quarterly* 44, nr 2 (1994): 427-437.
- Whitton, Christopher. „Pliny’s Progress: On a Troublesome Domitianic Career”. *Chiron* 45 (2015): 1-22.
- Williams, Kathryn F. „Pliny and the Murder of Larcus Macedo”. *Classical Journal* 101, nr 4 (2006): 409-424.
- Zucker, Friedrich. „Plinius epist. VIII 24 – ein Denkmal antiker Humanität”. *Philologus* 84 (1928): 207-230.